

Григорій Сковорода: Незвичайне життя на тлі епохи

Володимир О.Тихий

У лютому 2018 року були вручені перші премії за книжки категорії "Нонфікшн", яка охоплює біографії, автобіографії, книжки хронікально-документальні, книжки з історії, політики, науки, спорту, книжки про подорожі чи мистецтво. Лауреатом стала книжка Ярослава Тинченка "Лицарі Зимових походів 1919–1922 рр." (К.: Темпора, 2017), фіналістом - книжка Леоніда Ушкалова "Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди" (К.: Дух і Літера, 2017). Обом книжкам Журі премії дало найвищі бали за стиль, але оцінки за актуальність і новизну у книжки Я.Тинченка вищі (інформацію про премію "Нонфікшн" можна знайти на сайті видавництва "Смолооскип", яке є співзасновником Премії, поряд зі Всеукраїнським рейтингом "Книжка року" і спонсорами). Огляд книжки-лауреата ще чекає на свого рецензента (авжеж, 723 сторінки тексту і десятки схем, карт і фотографій), а ми пропонуємо познайомитися з "Ловитвою невловного птаха".

Григорій Савич Сковорода (1722-1794) був неординарним чоловіком, мабуть схожим на Пустельника з його улюбленої притчі: "Чим ти в цій пустелі втішаєшся? - спитав гість". - "А я, сказав Пустельник, - маю дві забавки: птаха й Початок. Птаха я завжди ловлю, хоч ніколи не можу його піймати. А ще я маю тисячу та один ловко заплутаний шовковий вузол. Я шукаю в них початок і ніколи не можу розплутати..." Цією притчею починає Леонід Ушкалов свою оповідь про Сковороду.

Григорій Сковорода народився у небагатій козацькій родині на Полтавщині, а вже у віці 12 років став учнем Києво-Могилянської академії. "Коли Сковорода почав навчання в академії, вона переживала свій розквіт. Цього року в ній навчалось 1160 осіб, з яких 388 були діти духовенства, а 772, зокрема й Сковорода - світські". Навчання в академії мало тривати 12 років, але студенти могли повторювати якісь курси, а також переривати навчання і потім повертатися: академія стипендії не платила, то й жорстких вимог не було. Обов'язкової програми академічного курсу теж не було, але "загалом уся наука в академії йшла за зразками єзуїтських та піарських навчальних закладів", та й підручники використовувалися загальноєвропейські - мовою навчання на старших курсах була латина: "усі академісти, а особливо учителі і наставники мають суворо дотримуватися правила: як у колегіальних школах, так і в бурсі, завжди розмовляти між собою та з учнями по-латинському".

У другому розділі "Вигукну я: о школо, о книги!" Л.Ушкалов починає барвисто, бароково змальовувати згадане в заголовку цієї статті "тло епохи" - хоч життєпис Сковороди

ЛОВИТВА НЕВЛОВНОГО ПТАХА:
ЖИТТЯ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ
Леонід Ушкалов

ДУХ І ЛІТЕРА

додає до цього небагато. Про життя залишили багато свідчень у мемуарах, листах і художніх творах випускники Києво-Могилянської академії, які склали освічену еліту Російської імперії. Ми довідуємося, які були умови життя в бурсі, як проходили рекреації, яка форма одягу належала студентам - "кирея, щось схоже на довгу, аж до п'ят, шинелю без каптура, з відкидними рукавами; влітку у багатих студентів вона була з шовкової матерії, у бідних - із китайки, а взимку - із сукна, обшита по краях червоним або жовтим шнурком з візерунком". Стисло, але виразно подані портрети і настанови викладачів Академії - Рафаїла Зборовського, Феофана Прокоповича, Симона Тодорського. Л.Ушкалов детально описує академічні курси, які Сковорода успішно опановував. У 1738-39 році, в класі поетики, Сковорода почав, крім іншого, вивчати грецьку, німецьку та єврейську мови. Але вже до закінчення класу філософії, у грудні 1741 року, Сковорода перервав навчання і вирушив до Санкт-Петербурга, щоб стати співаком придворної капели імператриці Єлизавети (період правління 1741-1761).

Сковорода пройшов у 1741 році конкурсний відбір у музичній школі, заснованій у Глухові (тодішній столиці Малоросії) указом імператриці 1738 року: "...відкрити невелику школу, в яку набирати з усієї Малої Росії з церковників, а також із козацьких, міщанських і інших дітей, і тримати в тій школі до 20 осіб, які мають найкращі голоси, і звеліти тому регенту вчити їх київському, а також партесному співу..." Його конкурсний успіх свідчить про високий рівень музичного виконавства студентів Києво-Могилянської академії, а водночас про непевність долі підданих імперії (навіть чи у Сковороди був вибір - продовжувати навчання чи стати співаком).

У розділах 3-4 читач знайде багато високохудожніх описів характеру і розваг імператриці Єлизавети, побуту імператорського двору, балів, опер і балетів, які ставилися придворними артистами і музикантами - серед яких був і Сковорода. Тут детально описано злет морганатичного чоловіка імператриці Єлизавети Олексія Розумовського (який теж починав кар'єру співаком придворної капели) і його брата Кирила Розумовського, останнього Гетьмана України.

Немає якихось певних даних про перебування Сковороди в Санкт-Петербурзі, Москві і інших містах, де бував двір імператриці, але достеменно відомо, що під час перебування Єлизавети в Києві влітку 1744 року (цей візит описано в деталях!) так вдало розпочата кар'єра Сковороди перервалася і він вийшов у відставку в чині "придворного уставника". Не відомо навіть, чи дійсно був Сковорода "придворним уставником", а це вимагало неабияких знань і вмінь - керувати 40 співаками і музикантами, - чи одержав цей чин як нагороду. Принаймні формальною причиною відставки було бажання продовжити навчання, і Сковорода "повернувся до своєї *almae matris* у клас філософії", де якраз вивчали Аристотеля. Від придворної капели у Сковороди залишилася любов до духовного співу і майстерність гри на флейтузі, яку ми знаємо зараз як блок-флейту, за її німецькою назвою.

(Очевидно, якраз в Санкт-Петербурзі Сковорода перейшов на російську мову, якою пізніше писав свої листи, твори і, очевидно, спілкувався. З книжки незрозуміло, якою мовою говорили студенти Києво-Могилянської академії поза її стінами, але принаймні при вступі учні мали засвідчити своє "вміння читати і писати слов'янською і книжною українською мовою, а також рахувати". Варто було б вказати в тексті книжки, що наведені в "Ловитві..." цитати з творів і листів Сковороди подані в перекладі - бо читач

може подумати, що Сковорода справді писав такою милозвучною українською мовою. - прим. ВТ).

Студентом філософії Сковорода був недовго, і рівно через рік він вирушає до Угорщини. Про цю важливу подію учень і біограф Сковороди Михайло Ковалинський пише так: *"Коло наук, що їх викладали в Києві, здалося йому недостатнім. Він захотів побачити чужі краї"*.

На жаль, про перебування Сковороди в Європі даних немає: *"Оскільки ані сам Сковорода, ані будь-хто з його біографів не залишили про ці мандри жодних звісток..."* Чи був він просто помічником генерала Вишневського, посланого для закупівлі угорських вин для імператорського двору? Чи слухав він якісь курси в університетах? Чи був він в якихось містах і країнах, крім Буди, Відня і Братислави? Втім, на підставі інших свідчень Л.Ушкалов подає барвисту картину життя тих країв, у яких побував Сковорода.

Майже п'ять років пробув Сковорода у Європі, але повернувся у Київ таким же бідним, як і раніше. *"Він жив у своїх приятелів і знайомих. Оскільки їхні статки так само були невеликі, то вони спробували знайти йому справу, корисну і для нього, і для суспільства"*, - писав Михайло Ковалинський. Так Сковорода почав викладати поетику в переяславській семінарії, але чи то викладання не сподобалося єпископові, чи з інших причин - його звільнили, і він знову повернувся в Києво-Могилянську академію, на курс богослів'я. Очевидно, коштів на життя Сковорода не мав, бо через два роки, не закінчивши навчання, він став гувернером у заможного козацького старшини, пізніше полковника Степана Томари, у якого з перервами житиме до 1759 року.

В Україні тоді відбувалися важливі події. Імператриця Єлизавета "дозволила відновити гетьманство", і у 1750 році на раді в Глухові "вільними голосами" було обрано гетьманом Кирила Розумовського: *"радше, імператриця наказала обрати гетьманом молодшого брата свого чоловіка"*. Так 23-річний Кирило став Гетьманом (а з 18 років він вже був Президентом Академії наук!) Л.Ушкалов подає багато замальовок пишного побуту гетьманського двору: *"коли... гетьман зібрався об'їхати свої полки, то для цієї поїздки йому знадобилося 140 коней: десяток для розкішної французької карети, дванадцяттеро - для двох спальних колясок, шестеро - для особистого лікаря... й аж вісімнадцяттеро - для кухні..."* Ще більшу пишноту автор описує у подальших розділах, де мова йде про "таврійський вояж" Катерини Другої 1787 року (яка раніше, у 1764 році, ліквідувала посаду Гетьмана, а у 1775 році зруйнувала Запорізьку Січ).

Втім, політичні перипетії мало хвилювали Сковороду. Він усе більше засвоює аскетичні практики - спить чотири години на добу, *"його їжа складається із зілля, плодів і молочних приправ, а вживав він її ввечері після заходу сонця"* - це знову цитата з Михайла Ковалинського, яка звучить вже як чиста агіографія.

Сковорода ще двічі повертався у суспільне життя - викладав з перервами кілька років у харківському колегіумі, але все частіше відходив від викладання, і "просто жив" у своїх приятелів, часто на пасіках і у віддалених будиночках, і у монастирях - де ігуменами вже були його однокашники по академії. Тут він пережив кілька містичних подій, тут читав, займався музикою, тут почав писати свої поезії, а потім філософські байки і

діалоги. У листі від травня-червня 1763 року у листі до Ковалинського Сковорода цитує старовинну епіграму, яку Л.Ушкалов перекладає з латини так: *"Я знайшов гавань, прощайте, надіє і щастя. Досить ви бавилися мною, бавтесь тепер уже іншими"*.

Останні розділи "Ловитви невловного птаха" присвячені аналізу світогляду Сковороди, його поетичних і філософських творів. В газетній статті неможливо, звичайно, передати навіть основні підсумки аналізу творчості Сковороди. Тут потрібен якраз досвід і хист харківського професора філології Леоніда Ушкалова, який до того ж є ще й редактором 1400-сторінкової "Повної академічної збірки творів" Г.Сковороди, яка вийшла у Харкові у 2011 році.

Сковорода є автором десятків поезій, діалогів, богословських робіт і перекладів, він вважається останнім представником прози українського барокко, яка робила наголос на Софії, логосі на противагу розуму, рацію. Сковорода був значною мірою містиком, він багато часу приділив вивченню символів (які були дуже популярними в середньовіччі), сам ілюстрував свої твори символами і давав їм свої поясненнями. Одна з основних його ідей - це повага до "природи єства" кожного. Сковорода стверджував, що належний лад панує тільки в тому разі, *"коли кожен його складник не лише добрий, а ще й виконує сродну собі частину розлитого по всьому єству промислу"*.

"У своєму "Букварі миру", змалювавши Бога в образі "багатого фонтана", що наповнює різні посудини за їхньою вмістимістю, під гаслом "Нерівна всім рівність", філософ вигукує: *"І що ж дурніше за оту рівність, яку дурні марно силкуються ввести у світ? Яке ж бо дурне все те, що суперечить блаженній природі!.."* Цей рисунок кожен може побачити на 500-гривневій банкноті.

Сковорода помер в невеликому селі Пан-Іванівка недалеко від Харкова, яке належало поміщику Ковалівському, у якого він жив раніше. Збереглася могила, на якій викарбувана складена ним самим епітафія: *"Міръ ловиль мене, но не поймалъ"*.

Основні 11 розділів книги "Ловитва невловного птаха" обрамлені двома есе: в першому мова йде про те, як сприймали творчість Сковороди науковці кінця 19 сторіччя - Потєбня, Багалій, Сумцов. Дуже цікавим є друге велике есе - *Finale*, у якому мова йде про справжні баталії, які відбувалися навколо постаті і ідей Сковороди на початку 20-го сторіччя. Футуристи і неокласики, поети і письменники зверталися до образу Сковороди, одні його скидали з п'єдесталу (як Михайль Семенко: *"...не можна хронічно годуватися консервами. Укрнархарч і той дає часом свіжі котлети, а якже тоді бути літературі?"*), інші дивилися на нього майже як на Месію: *"Шлях соціалізму - се шлях, по котрому пройшли Христос і Сковорода. Іншого шляху соціалізм не зна"* (Федір Коломийченко, редактор журналу "Шлях", 1917). Тичина пише поему-симфонію "Сковорода", белетризовані біографії і образи Сковороди створюють М.Івченко, В.Поліщук, Ю.Яновський. У другій половині 20 сторіччя до образу і творів Сковороди звертаються шестидесятники - Вінграновський, Драч, Дзюба, Сверстюк і інші ... *"А по той бік "залізної зависи" Ігор Костецький назве Сковороду одним-єдиним навчителем модерної України"*. То чи таки ж Сковорода справді Месія, чи щось було не так з українцями кінця 20 сторіччя, що вони знайшли собі вчителя аж у 18-му сторіччі?..

Після прочитання "Ловитви невлонного птаха" залишається важливе, на мою думку, питання: як так сталося, що ЖОДЕН твір Сковороди за його життя не був надрукований? Не було меценатів? Але ж принаймні двоє улюблених учнів Сковороди - Василь Томара, сенатор, дійсний таємний радник, і Михайло Ковалинський, рязанський губернатор, генерал-майор, таємний радник - були люди зовсім не бідні? Обидва його шанували і любили, Томара писав у листі до шестидесятирічного Сковороди: "*Люб'язний мій учителю Григорію Савичу!... Якби ж то Господь напоумив тебе пожити зі мною!*", а Ковалинський підшукував село, щоб його купити і щоб Сковорода міг дожити в нім віку. На село гроші були, а на видання бодай тоненької книжечки вчителя - не було? Чи може учні так наслідували своїм покровителям - Кирилу Розумовському (Ковалинський був вихователем його дітей) і князю Потьомкіну? Л.Ушкалов згадує в книжці, що Розумовський думав відкрити університет у Глухові, але грошей не вистачило: треба було 20 000 рублів на рік. (В той час на утримання свого двору Розумовський витрачав 600 000 на рік...)

Можна згадати філософа-богослова Еразма Роттердамського, який майже за 300 літ до Сковороди теж жив з милості багатих покровителів, подорожував Європою і гостював у знайомих абатів - але ж його "Домашні бесіди" ("*Colloquia familiaria*") лише в Голландії за життя автора вийшли 22 рази - три з них були в бібліотеці Феофана Прокоповича. Десятками видань виходили і інші твори Еразма. Або порівняємо ще з одним поетом-мадрівником - Мацуо Басьо (1644-1694): Басьо постійно подорожував до кінця своїх днів, жив у монастирях, у простих селян і у знатних самураїв ("таємних радників"), а помер у бамбуковій хатинці, яку йому на старість подарували шанувальники. Але ж англійська вікіпедія нараховує 20 лише прижиттєвих збірників його віршів і щоденників!

Як сталося, що лише в першій половині 19 сторіччя вийшли друком окремі твори Сковороди, а більш повне видання вийшло щойно в 1861 році? Якими могли б бути долі Сковороди і України, якби один не втікав, а інша ловила і врешті впіймала б філософа? І який сенс дискусій навколо його долі і творів у 21 сторіччі?

"Україна молода", 22 травня 2018 р.